

Ramilə Nemət qızı Rəhmanova ¹²

MƏTN DİLÇİLİYİNİN TƏDQIQI TARİXİNƏ DAİR

Cümlə ünsiyyətin əsas vahididir və bitmiş fikir ifadə edir. Lakin fikri ifadə etmək üçün yalnız cümlə deyil, onların birliyi də əsas hesab olunmalıdır. Ona görə ki, cümlənin ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətn mühitində cümlə semantik-struktur xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilər. Nitqimiz ancaq söz və yaxud söz birləşmələrinin cümlə daxilində birləşməsi ilə məhdudlaşmır. Ayrı-ayrı cümlələr müxtəlif məzmun, məna və formal vasitələrlə öz aralarında əlaqələnir ki, bu da mətnin yaranmasına səbəb olur.

Dilçilikdə ötən əsrin əvvəllərinə kimi sintaktik səviyyənin iyerarxik baxımdan son vahidi cümlə hesab olunmuşdur. K.Abdullayev bu problemdən bəhs edərkən yazır ki, “tədqiqatçılar bir neçə predikativ birləşməni struktur baxımdan qarşılaşdırdıqda belə, yenə də cümlə haqqında danışdılar. Beləliklə, paradoksal situasiya yaranırdı. Bu da, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı idi. Paradoksallıq da onda idi ki, tərkibinə görə iki və daha çox cümlə şəklində ayrılan birlik dilçilik ədəbiyyatında bir cümlə kimi qələmə verilirdi. A.Peşkovski də qeyd edirdi ki, “cümlələr ittifaqı” bir cümlə kimi təqdim olunurdu” [2, s. 178].

A.Peşkovski və başqa alimlər sintaktik məkanda səliqə-sahman yaratmaq məqsədilə hər bir sintaktik vahidin adekvat yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Sintaktik nəzəriyyədəki bu cür çatışmazlıqlar, fikrimizcə, mətn dilçiliyi kimi sahənin yaranmasına təkan vermişdir.

İ.F.Vardul öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “tabesiz mürəkkəb cümlələr ilkin cümlələrə bölündüyünə görə onlar əslində cümlə deyil. Bunlar tabesizlik nəticəsində ortaya çıxan cümlə ardıcılığıdır”. Müəllifin fikrincə, ümumiyyətlə, tabesiz mürəkkəb cümlələr mövcud deyil [8, s. 81].

Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, mətnin cümləfövqi vahid olduğu müasir dünya dilçiliyində qəbul edilmiş, tədqiqatlar da bu yöndə aparılmışdır. Dilin aktual sintaksisi, başqa sözlə aktual üzvlənmə və mətn məsələsi də tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Mətn dilçiliyi lingvistikanın nisbətən cavan və yeni araşdırmalar tələb edən sahəsidir. Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq koqnitiv dilçiliyin tərkib hissəsi kimi dərindən öyrənilir.

Son dövr tədqiqatları onu göstərir ki, bu sahə öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir sıra qaranlıq məsələlərin də həllinə işıq sala bilər. Mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, biz ayrıca cümlə və onun son parametrlərinin, ayrıca sözün cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik.

Ə.Ə.Abdullayev yazır ki, “mətn dedikdə, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələrin çoxluğunu başa düşürük. “Mətn” anlayışına bir cümləni və ya cümlələr qrupunu da daxil edirlər. Buna görə də fərqli terminoloji vahidlərdən istifadə olunur: nəsr parçası, superfrazə, frazafövqi, frazaüstü vahid və s.” [1, s. 92].

Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər, təəssüf ki, mətn dilçiliyi ilə bağlı məsələlər geniş və hərtərəfli şəkildə qoyulmamışdır. M.Kazımbəy qrammatikasında frazafövqi birləşmələr ideyasına yaxınlaşmasına baxmayaraq, sonralar öz fikrini inkişaf etdirməmişdir. M.Kazımbəy müxtəlif qrammatik vasitələrlə əmələ gələn birlik haqqında danışır və bu birliyin ədəbi dildə əhəmiyyətini, tez-tez işlənməsini qeyd edir. Əslində, bu birlik mürəkkəb sintaktik bütöv, frazafövqi vahiddir.

K.Vəliyevin mətn barədə fikirləri də maraqlıdır. O yazırdı ki, mətn ayrı-ayrı cümlələrin yalnızca mexaniki yığımindan ibarət deyil. Onun fikrincə, mətn hər hansı bir mətləbi, əhvalatı tam ifadə etdiyinə görə onun semantikasi cümlələrin semantikasından daha genişdir [6, s. 45-51].

F.Əlizadə Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsinə namizədlik dissertasiyası həsr etmişdir. O həmin dissertasiyasında sintaktik bütövlərin komponentləri arasındakı münasibətləri, tema-remə məsələlərini öyrənmişdir.

Mətnin formalaşmasında aktual üzvlənmənin rolu Ə.Abdullayevin namizədlik dissertasiyasında daha ətraflı işlənmişdir. Həmin dissertasiyada aktual üzvlənmə və mətn məsələsi, aktual üzvlənmənin dil sisteminə yeri, aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları və s. ətraflı öyrənilmişdir.

Q.Bəyzadənin araşdırmaları da mətn dilçiliyinin bir sıra problemlərinə dair diqqəti cəlb edir. Onun “Mətn dilçiliyi” və “Dil sisteminə yeni qatlar problemi” adlı kitablarında mətn sintaksisinin aktual problemləri öz əksini tapmışdır.

Mətn dilçiliyinin bugünkü vəziyyəti A.Məmmədovun irəli sürdüyü obyekt məsələsi ətrafında tədqiqatın aparılmasını zəruri edir. Müəllif fikrini belə əsaslandırır ki, “mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Bir tərəfdən, təhlil, ümumiyyətlə, mətnin formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması baxımından tekstmanın tədqiqi, eləcə də tekstmanın “aktual reallaşmasının” öyrənilməsi sahəsində aparılır. Başqa sözlə, söhbət bədii, publisistik və ya elmi üslubda olan bu və ya digər konkret bütöv dil parçasının müəyyən olunması istiqamətində tədqiqatlardan gedir. Eyni zamanda mətnin sərhədlərinin təyin olunmasında istifadə olunan prinsiplərin, meyarların və mətnin modellərinin və növlərinin ayrılması imkanları ətrafında elmi mübahisələr aparılır. Bizə belə gəlir ki, təqdim edilən bu iki tədqiqat aspektini bir-birini tamamlayan iki yanaşma kimi nəzərdən keçirmək lazımdır [5, s. 41].

Q.Kazimov qeyd edir ki, mətn ərəb mənşəli olub, rusca *tekst*, latınca *tekstum* – *birləşmə* sözünə uyğun olaraq,

¹² Bakı Dövlət Universiteti, magistrant. rehmanavaramile.2000@gmail.com

möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli cümlələr birliyini təşkil edir. *Mətn* sözü bir dilçilik termini kimi müxtəlif mənalarda başa düşülərək, tədqiqatlarda iki fərqli növə-makro və mikromətnlərə ayrılır.

Makromətnlər – mənası, struktur, məqsədi, kompozisiyası, kommunikativ və qrammatik bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birləşməsidir və geniş mətnlərdir.

Mikromətnlər isə mətn dilçiliyinin spesifik tədqiqat obyektidir. Mətn sintaksisində nəzərdə tutulan mikromətn xüsusi səciyyəvi əlamətləri olan lingvistik vahiddir. Bu cəhətdən də cari təhlil üçün seçilən hər hansı cümlələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Mikromətn sonrakı mənada sintaktik bütövlərə uyğundur [4, s. 429].

Mətn dilçiliyinin nədən ibarət olmasını müəyyənləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan tədqiqatçılar bu sahədə tədqiqatların, əsasən, iki istiqamətdə aparıldığını göstərirlər: mətnin qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədilə aparılan təhlillərlə birinci istiqamət formalaşır. Belə təhlil zamanı mətn dilçiliyinin obyektini kimi tekstəmə götürülür.

İkinci istiqaməti isə müəlliflər tekstəmanın aktual reallaşması ilə bağlı, mətn kəsiyinin lingvostilubi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlayırlar. Müəlliflərin mətnə münasibətdə onların dilə və nitqə aid olmaları ilə bağlı aparılan bu diferensiasiya elmi baxımdan özünü doğruldur.

K.Abdullayev tekstəmanı belə izah edir: “Tekstəma – “fonem”, “morfem”, “leksəm”, “frazem” ruhunda olub, işarə etdiyi vahidin nitq səviyyəsinə deyil, dil səviyyəsinə aid olduğunu göstərir. Tekstəma dil quruluşundakı “təmiz”, qurulma qanunauyğunluqları təhlil üçün təqdim edən vahiddir. K.Abdullayev də ikinci istiqaməti konkret olaraq qarşıya çıxan müəyyən bədii, publisistik, elmi profilli mətn kəsiyinin lingvostilubi statusu ilə bağlı olduğunu qeyd edir [3, s. 21].

Mətn dilçiliyi bir elm sahəsi kimi XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa və özünə yer etməyə başlamışdır. V.Humboldt, A.A.Potebnya, Boduen de Kurtene və başqalarının uğurları XIX əsrin sonlarında dilçilikdə yeni ideyaların meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Mətn dilçiliyinin ilk tədqiqatçılarından biri N.S.Pospelov hesab olunur. O qeyd edirdi ki, əlaqəli nitqin həqiqi sintaktik vahidi öz sintaktik bitkinlik və müstəqilliyini saxlayan mürəkkəb sintaktik bütövdür. Bu ideya mətn analizinə həsr olunmuş bütün tədqiqatlardan qırmızı xətlə keçir. Mətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) bütün tədqiqatçıları mətni lingvistik kateqoriyanın qarşısında duran tələblərə tam şəkildə cavab verən vahid kimi götürürlər. V.Q.Admoni özünün “Müasir alman dilinin sintaksisi” kitabında böyük sintaktik vahidlə abzasın qarşılıqlı əlaqəsinə də münasibət bildirir. Müəllif “böyük sintaktik vahidin” iki və daha çox cümlənin birləşməsindən əmələ gələn sintaktik birlik kimi özünü göstərməsini qeyd edir. Abzas müəyyən qrafik mənə və tematik birliyə malik olduğu üçün müəllif onun öyrənilməsinə ön plana çıxarır, daha sonra isə cümlə ilə abzası qarşılaşdırır.

Mətnin daha dərinədən öyrənilməsi üçün 1930-cu ildə V.V.Vinoqrodov tərəfindən proqram hazırlanmışdır. Əsas vəzifələr isə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Mətnin komponent və kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin psixolingvistik, pragmatik və s. aspektlərdə araşdırılması;
3. Mətnin aktual üzlənmə problemləri və qurulma texnikasının öyrənilməsi.

H.Veynrix mətn və mətn dilçiliyindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “ənənəvi dilçilik öz predmetini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: fonetika, yaxud fonologiya səslərlə və ya fonemlərlə, morfologiya morfemlərlə, leksika sözlərlə, sintaksis isə sadə və yaxud mürəkkəb cümlələrlə məşğul olur. Mətnlə isə üslubiyyat məşğul olurdu, amma son zaman müasir dilçilər onu marginal fənn adlandırmışlar [7, s. 370].

Bu məqalə mətn dilçiliyinin əsas problemlərini və inkişafını nəzərdən keçirir. Əsas fikir ondan ibarətdir ki, cümlə yalnız bir dil vahidi olmaqla mətnin yaranmasına zəmin yaradan əsas elementlərdən biridir. Mətnin qurulmasında cümlələrin əlaqəli birliyi, semantik və struktur xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Mətn dilçiliyinin inkişafı XX əsrin ortalarından başlayaraq, sintaksis və mətn arasındakı əlaqələrin daha dərinədən öyrənilməsi ilə yeni istiqamət aldı. Tədqiqatçılar, məsələn, K.Abdullayev və Q.Bəyzadə, mətnin müxtəlif növlərini, makro və mikromətnləri, həmçinin mətni təhlil edərkən istifadə olunan metodları müzakirə edirlər. Mətn dilçiliyi həm də bədii, publisistik və elmi üslublarda mətnin analizi və strukturunun öyrənilməsi ilə əlaqələndirilir. Nəticədə, mətn dilçiliyi müasir dilçiliyin vacib və inkişaf edən sahəsi kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti, 1998, 190 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
3. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mürəcim, 2012, 606 s.
4. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
5. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU, 2008, 91 s.
6. Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzlənməsi: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981, 370 s.
7. Вайнрайх Х. Текстовая функция французского языка // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII, М.: Прогресс, 1978, 388 с.
8. Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М.: Наука, 1977, 351 с.

Ключевые слова: текст, предложение, синтаксис, актуальное членение, макротекст, микротекст
Key words: text, sentence, syntax, actual division, macrotext, microtext

Об истории исследования текстовой лингвистики

Резюме

В этой статье рассматриваются основные проблемы и развитие теории текстовой лингвистики. Основная идея заключается в том, что предложение, являясь единицей языка, представляет собой один из ос-

новых элементов, создающих текст. В формировании текста важную роль играет связанность предложений, их семантические и структурные особенности. Развитие текстовой лингвистики, начиная с середины XX века, связано с более глубоким исследованием связи между синтаксисом и текстом. Исследователи, такие как К.Абдуллаев и Г.Бейзаде, обсуждают различные виды текстов, макротексты и микротексты, а также методы, используемые при их анализе. Текстовая лингвистика также связана с анализом и структурой текста в художественном, публицистическом и научном стилях. В результате текстовая лингвистика становится важной и развивающейся областью современной лингвистики.

About The History of Text Linguistics Research

Summary

This article examines the main problems and development of text linguistics. The central idea is that the sentence, as a linguistic unit, is one of the fundamental elements that form the basis for the creation of a text. In the construction of a text, the connectedness of sentences, along with their semantic and structural characteristics, plays a crucial role. The development of text linguistics, starting from the mid-20th century, marked a new direction in the deeper study of the relationship between syntax and text. Researchers such as K. Abdullayev and Q. Bəyzadə discuss various types of texts, including macro- and microtexts, as well as the methods used to analyze them. Text linguistics is also connected to the analysis and structure of texts in literary, journalistic, and scientific styles. As a result, text linguistics emerges as an important and evolving field of modern linguistics.

Rəyçi: dos. Fikrət Əlizadə